

Kinnitatud
Kultuuriministri 10.03.15
käskkirjaga nr 1-2/57

KULTUURIMINISTEERIUM

**EESTI LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD.
UURIMINE JA HOIDMINE**

ARENGUKAVA 2015–2020

TALLINN 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. SEOSD MUUDE ARENGUDOKUMENTIDEGA	3
1.1 KULTUURIPOLIITIKA PÕHIALUSED AASTANI 2020	3
1.2 KULTUURIMINISTEERIUMI ARENGUKAVA 2015-2018	4
1.3 EESTI SÄÄSTVA ARENGU RIIKLIK STRATEEGIA „SÄÄSTEV EESTI 21“	4
1.4 EESTI KESKKONNASTRATEEGIA AASTANI 2030	4
1.5 EESTI LOODUSKAITSE ARENGUKAVA AASTANI 2020	5
2. ÜLEVAADE 2008.–2012. AASTA ARENGUKAVAST	5
3. HETKEOLUKORRA ANALÜÜS.....	7
3.1 LOODUSLIKE PÜHAPAIKADE UURIMINE.....	7
3.2 LOODUSLIKE PÜHAPAIKADE KAITSE	8
3.3 ÜLDHINNANG HETKEOLUKORRALE.....	8
4. ARENGUKAVA EESMÄRGID JA TEGEVUSED	9
4.1 EESTI LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD ON INVENTEERITUD.....	9
4.2 TEAVE EESTI LOODUSLIKE PÜHAPAIKADE KOHTA ON AVALIKKUSELE KÄTTESAADAV	10
5. ARENGUKAVA RAHASTAMINE JA RAKENDAMINE	11
5.1 RAHASTAMINE	11
5.2 RAKENDAMINE.....	11
LISA 1 LOODUSLIKE PÜHAPAIKADE INVENTEERIMISE METOODIKA	13

SISSEJUHATUS

Arengukava on koostatud Kultuuriministeeriumi algatusel koostöös Muinsuskaitseametiga. Lisaks olid kaasatud Keskkonnaministeerium ja valdkondlikud partnerorganisatsioonid.

Looduslik pühapaik (inglise keeles *sacred natural site*) on rahvusvaheliselt kasutatav mõiste, mis Rahvusvahelise Looduskaitsealiidu (IUCN) määratluse kohaselt tähendab maa- või veeala, millel on rahvastele ja kogukondadele eriline vaimne tähendus.¹

Looduslikud pühapaigad on loodusliku välisilmega paigad ja maastikud, millega seostub ohverdamisele, ravimisele, palvetamisele vm religioossele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi, etnoloogilisi vm andmeid. Need võivad olla üksikud puud, puuderühmad ja metsad, allikad, jõed, ojad vm veekogud, erinevad maastikuvormid nagu künkad, orud, pangad, kivid, mitmesugused ohvripaigad jm. Looduslike pühapaikade hulka on arvatud ka ristipuud, millega seostub ajalooline matusekombestik.

Eesti looduslikud pühapaigad kujutavad endast erilist ja haruldast nähtust, sest õhtumaises kristlikus Euroopas on samalaadsed muistised ja nendega seotud kultuuritraditsioon enamasti hääbunud. Pühapaikades on tihedalt põimunud loodus- ja kultuuripärand ning Eesti looduslikes pühapaikades ka eesti ja soome-ugri identiteet. Hiied, pühad puud, allikad, ohvrikivid, ohvriaiad, ristipuud jm on Eesti ajaloo ja kultuuri oluline osa. Eesti kohanimedele on tunnuslik sõna *püha* sage esinemine. Paljud looduslikud pühapaigad on kasutusel ka tänapäeval. Seal ravitakse, ohverdatakse, palvetatakse, mälestatakse lahkunuid ning järgitakse muid tavasid. Pühapaik on põlvkondade sideme ning järjepidevuse, samuti looduse ja vaimse pärandi hoidmise koht.

Arengukava on kavandatud aastateks 2015–2020 ning on jätkuks aastatel 2008–2012 rakendatud arengukava esimesele perioodile. Arengukava koostamise lähtekohaks on vajadus tegeleda sihipäraselt selle pärandiliigi teadvustamise ja säilitamisega.

1. SEOSSED MUUDE ARENGUDOKUMENTIDEGA

Eestis on käivitunud mitu riiklikku strateegiat ja arengukava, mis muu hulgas puudutavad muinsus- või looduskaitse teemade kaudu ka looduslike pühapaiku. Käesoleva arengukava jaoks on olulised järgmised strateegilised dokumendid (arengukava panustab nende eesmärkide saavutamisse).

1.1 Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020²

Muinsuskaitse valdkonna eesmärkide all on kirjeldatud mh suurema sidususe vajadust muinsus- ja keskkonnakaitse vahel ning vaimse ja materiaalse kultuuripärandi vahel.

Punkt 33.1: „Riiklik prioriteet on kultuuripärandi väärtustamine terviklikult – vaimne ja aineiline pärand ei ole lahutatud ning kultuurimälestiste objektipõhine kaitse on laienenud keskkonna ja konteksti väärtustamisele.“

Punkt puudutab väga otseselt ajaloolisi looduslike pühapaiku, sest neis on seotud nii vaimne kui materiaalne, nii loodus- kui kultuuripärand.

¹ Rahvusvahelise Looduskaitsealiidu (IUCN) suunised „Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele“: http://www.maavald.ee/failid/IUCN_SNS_Estonia.pdf

² <https://www.riigiteataja.ee/akt/314022014002>

P 33.6 „Muinsuskaitse eesmärkide seadmisel ja elluviimisel on vajalik suurendada sidusust erinevate valdkondade (sh muuseumid, keskkonnakaitse, ruumiline planeerimine) ja asjaomaste ministriumide ning asutuste vahel. Samuti on ametkondade tegevuse kavandamisel vajalik tõsta valdkonna uurimis- ja nõustamisvõimekust. See võimaldab edendada teaduspõhist muinsuskaitset ning muuta avalikud teenused valdkonnas professionaalsemaks ja kasutajasõbralikumaks.“

Looduslike pühapaikade hoidmine ja uurimine saab toimuda erinevate valdkondade asjatundjate koostöös. Seetõttu on ka arengukava koostamisse olnud kaasatud Keskkonnaministrium. Samuti toimub laiem koostöö läbi Muinsuskaitseameti juurde moodustatud eksperdinõukogu, kuhu kuuluvad erinevate teadusasutuste ja ministriumide esindajad.

1.2 Kultuuriministriumi arengukava 2015-2018³

Käesolev arengukava haakub meetmega „Vaimse ja materiaalse kultuuripärandi mitmekesisuse säilitamise ja vahendamise toetamine“. Selle meetme eesmärk on tagada Eesti rikkaliku vaimse ning materiaalse kultuuripärandi, sh kultuuriväärtusliku keskkonna ja eriilmeliste piirkondlike kultuuriruumide elujõulisus ja säilimine järeltulevatele põlvetele.

Kultuuriväärtuste alamvaldkonnas on probleemina indikeeritud uuringute puudumine ja ebapiisav teadustegevuse kaasamine otsustusprotsessidesse, mis ei võimalda kultuuripoliitikat teadmispõhiselt kujundada ja ellu viia. Ette on nähtud, et kultuuripoliitika elluviimisel kogutakse argumenteeritud otsuste tegemiseks (muinsuskaitse nt kultuurimälestiste nimekirja täiendamisel, kaitsemehhanismide rakendamisel) ja nende mõju hindamiseks riigi eestvedamisel süsteemselt statistikat, teostatakse uuringuid ja toetatakse teadustööd ja selle tulemuste publitseerimist. Koostöös Muinsuskaitseametiga on Kultuuriministrium määratlenud looduslikud pühapaigad kui kiirelt uuringuid (alusandmeid ja kaardistamist) vajava pärandivaldkonna.

1.3 Eesti säästva arengu riiklik strateegia „Säästev Eesti 21“⁴

Lähtudes arengustrateegia Säästev Eesti 21 aluspõhimõttest – ühendada üleilmsest konkurentsist tulenev edukusenõue säästva arengu põhimõtete ning Eesti traditsiooniliste väärtuste ja omanäolise kultuuriruumi säilitamisega – seab käesolev arengukava oma üldeesmärgiks Eesti looduslike pühapaikade väärtustamise ja püsijäämise. Jätksuutlikkuse hindamise aluseks on muu hulgas Eesti kultuuriruumi ulatus, mille indikaatoriks on eesti kultuuri materialiseerumise määr arhitektuuris, maastikus ja märgilises keskkonnas. Korrastatud ja väärtustatud pühapaigad on üheks eelduseks mitmekesisele maastikupildile, säästvale ja loodushoidlikule eluviisile, samuti noorte sidumisele esivanemate kodukohtadega.

1.4 Eesti keskkonnastrateegia aastani 2030⁵

Tegevussuuna „Maastike ja looduse mitmekesisuse säilitamine“ all on toodud eesmärk „Mitmeotstarbeliste ja sidusate maastike säilitamine“. Eri liiki maastike omavahelise sidususe ja maastike mitmeotstarbelisuse säilitamiseks tuleb maastikupoliitikat rohkem integreerida eri tegevusvaldkondade (looduskaitse, muinsuskaitse, metsanduse, põllumajanduse, ehitustegevuse jne) poliitikatesse. Looduslikel pühapaikadel on tihe puutumus nii looduskaitse kui muinsuskaitse valdkonnaga. Maastike ja looduse mitmekesisus ning eri funktsiooniga maastikutüüpide sidus võrgustik tagab väärtuslike elupaikade olemasolu ning sotsiaalsete ja majandusväärtuse säilimise.

³ www.kul.ee/sites/default/files/kum_arengukava_2015-2018.pdf

⁴ <https://www.riigiteataja.ee/akt/940717>

⁵ <https://www.riigiteataja.ee/akt/12793848>

1.5 Eesti Looduskaitse arengukava aastani 2020⁶

Maastike kaitse peatükk selles dokumendis hõlmab eesmärgi, mis käsitlevad kultuurimaastike kaitset ja hoidu, loodus- ja kultuurimaastiku ühisosa, pärandkultuurimaastike kaitset ja hoidu, sh looduslikke pühapaiku kui maastiku üht ohustatumat osa.

„Maastikku ilmestavaid teadusliku, esteetilise või ajaloolis-kultuurilise väärtusega puid, allikaid, rändrahned, jugasid, karestikke, panku, koopaid ja karstivorme kaitstakse looduse üksikobjektidena. Eesti maastike üheks haruldasemaks ning samas ohustatumaks osaks on hiied, ristipuud, pühad allikad, kivid jt looduslikud pühapaigad. Olles mujal Euroopas valdavalt hävinud, hoiavad need ajaloolised alad olulist osa kogu Euroopa maastiku- ning kultuuripärandist. Probleemiks on pühapaikade vähene uuritus ja väärtustatus.“

2. ÜLEVAADE 2008.–2012. AASTA ARENGUKAVAST

Kultuuriministri 01.04.2008. a käskkirjaga nr 146 kinnitati valdkonna arengukava “Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine 2008–2012”.⁷ Arengukava koostamise tingis looduslike pühapaikade olulisus eesti kultuuriloos, looduslike pühapaikade haruldus Euroopa mastaabis, vähene uuritus ja ohustatus unustamise või inimtegevuse mõju tõttu.

Arengukava eesmärgid olid:

- Kolmandikus Eesti kihelkondades on looduslikud pühapaigad inventeeritud.
- Inventeeritud ja säilinud looduslikud pühapaigad on võetud kaitse alla.
- Looduslike pühapaikade andmekogu on kättesaadav planeeringute ning kultuurimälestiste- ja looduskaitsega tegelevatele institutsioonidele.
- Toimuvad looduslike pühapaiku tutvustavad ja väärtustavad tegevused.
- Toimub looduslike pühapaikade järjekindel korrastamine ja tähistamine.

Riiklikud toetused arengukavale olid viie aasta jooksul kokku 270 848 eurot.

	2008	2009	2010	2011	2012	KOKKU
Kultuuri- ministeerium	31 956	6 391	6391	6 391	14 000	65 129
Siseministeerium	3 196	5 113				8 309
Riigikogu otsetoetused			95 867	41543	60 000	197 410
KOKKU	35 152	11 504	102 258	47 934	74 000	270 848

Erinevate mittetulundusühenduste projektitaotluste abil saadi arengukava tegevustele lisarahastust hinnanguliselt 60 000 euro ulatuses (Kesk-Läänemere programm, Kultuurkapital, KIK).

Arengukava rakendusüksuseks oli 2008. aasta septembris loodud Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Looduslike pühapaikade keskus.⁸ Kuna arengukava eesmärgid kinnitati tegelikult saadud rahastusest kordades suurema eelarve ootuses, siis täideti arengukava põhieesmärk, milleks oli looduslike pühapaikade inventeerimine, üksnes üksikutes Kagu-Eesti kihelkondades ja pisteliselt mujal. Looduslike pühapaikade inventeerimine viidi läbi täiemahuliselt 4,5 ja osaliselt 4 kihelkonnas. Koostati looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika,⁹ programmeeriti looduslike pühapaikade

⁶ <http://www.envir.ee/et/looduskaitse-arengukava-0>

⁷ <http://www.kul.ee/et/tegevused/muinsuskaitse/rahastamine>

⁸ Vt keskuse veebileht: <http://www.flaj.ut.ee/et/looduslike-puhapaikade-keskus>

⁹ <http://www.flaj.ut.ee/et/instituudist/uuringud-0>

andmekogu ja loodi sellele avalik veebikeskkond,¹⁰ telliti pühapaikade seisundi õiguslik analüüs ning pühapaikadega seotud seadusemuudatuste eelnõu kavand ja seletuskiri,¹¹ telliti pühapaikade jätkusuutliku haldamise suunised¹² ning avaldati eesti keeles Rahvusvahelise Looduskaitseliidu hea tava suunised „Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele“. ¹³ Ametiasutusi nõustati jooksvalt pühapaikade küsimustes.¹⁴

Arengukava eesmärkidest viis rakendusasutus ellu peamiselt n-õ pehmeid meetmeid nagu avalikkuse teavitamine ning pühapaikade väärtustamine ühiskonnas. Avalikkuse teadlikkuse tõstmiseks toimus pühapaikade teemal 11 teabepäeva ja seminari, korraldati üritustesarju nagu Hiie sõber, hiite kuvavõistlus jms. Teavitustöö täpsemaks kavandamiseks telliti avaliku arvamuse uuringuid.¹⁵

Arengukava täitmise kohta koostas Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi Looduslike pühapaikade keskus aruande.¹⁶ Juhtnõukogu kiitis arengukava raames tehtud töö heaks.

Arengukava esimesel rakendusperioodil esialgselt inventeerida kavatsetud 1/3 Eesti kihelkondadest on inventeeritud 4,5, st seitse korda plaanitust vähem. Rakendusasutus töötas välja ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise ja kogutud materjalide arhiveerimise meetodika, mis lähtus eeldusest, et looduslikel pühapaikadel puuduvad iseloomulikud välistunnused, et kõik olemasolevad pühapaigad ei kajastu senistes arhiiviandmetes ning et nende lokaliseerimiseks maastikul on vajalik kohalike elanike küsitlemine. Selle meetodikaga oli inventeerimise jõudlus viie aasta jooksul 4,5 kihelkonda. Valitud meetodika suur detailsusaste (sh nt loodusteaduslik inventeerimine, ulatuslik suulise pärimuse kogumine välitöödel) tegi inventeerimise väga aja- ja ressursimahukaks. Samas on looduslike pühapaikade säilimise korraldamiseks esmajärjekorras vajalik nende kiire kaardistamine ning saadud info jagamine maakasutuse muutuseid planeerivate asutuste ja maaomanikega, kelle maadel pühapaigad asuvad.

Eelnevast tulenevalt on uue arengukava tarvis inventeerimismetoodikat oluliselt kontsentreeritud, pidades silmas, et arengukava rakendamise perioodil on võimalik inventeerida esmase info saamiseks ja piiride määramiseks Eesti looduslikud pühapaigad. Rakendusasutusena nähakse ette riigiasutus (Muinsuskaitseamet, vt ptk 5 arengukava rakendamise kohta). Muinsuskaitseameti vastava struktuuriüksuse funktsioon hakkab olema avalike rahade eest tegevuse planeerimine ja elluviimine.

Eesmärgi saavutamiseks on vajalik jätkata looduslike pühapaikade arengukava esimesel perioodil alustatud tegevusi: esmajärjekorras looduslike pühapaikade inventeerimist ja nende piiride määramist, kogutud info avalikkusele kättesaadavaks tegemist (andmebaas) ja eelnevate tegevustega kaasnevaid valdkonda populariseerivaid tegevusi.

¹⁰ <http://andmekogu.hiis.ee>

¹¹ SA Keskkonnaõiguse Keskus koostatud analüüs „Ajaloolised looduslikud pühapaigad. Õiguslik kaitstus ja selle edasised võimalused“. Vt: http://hiis.ee/files/Pyhapaigad_Oigusanalyyys.pdf

¹² Iidsete (püha)paikade kaitse ja haldamise suunised. Koostaja Hiite Maja SA, 2012. Vt: <http://hiis.ee/hiied/puhapaikade-jatkusuutliku-haldamise-ja-turismiarenduse-suunised?lang=et>

¹³ http://www.maavald.ee/failid/TUCN_SNS_Estonia.pdf

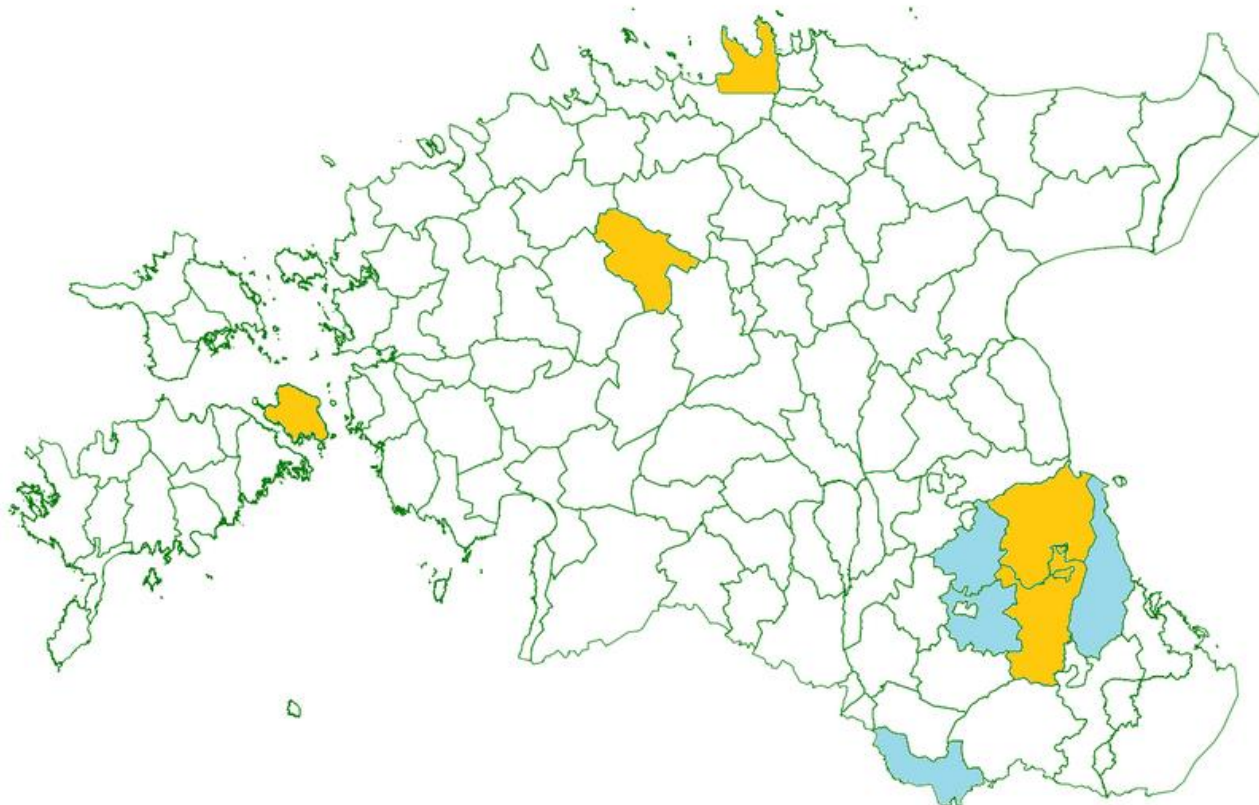
¹⁴ Looduslike pühapaikade keskuse koostatud arengukava aruanne, lk 21.

<http://www.flaj.ut.ee/et/instituudist/dokumendid>

¹⁵ Faktum & Ariko korraldatud avaliku arvamuse uuringute aruanded 2011:

http://www.maavald.ee/failid/LP_FaktumAriko2011.pdf ja 2012: <http://hiis.ee/files/FaktumAriko2012.pdf>

¹⁶ <http://www.flaj.ut.ee/et/instituudist/dokumendid>

Joonis. Looduslike pühapaikade uuringud 2005–2013. Kollane: arengukava raames inventeeritud kihelkonnad, sh loodusteaduslik inventuur (Muhu, Juuru, Kuusalu, Põlva, Võnnu), sinine: inventeeritud kihelkonnad (Hargla, Rápina, Kambja, Kanepi).

3. HETKEOLUKORRA ANALÜÜS

3.1 Looduslike pühapaikade uurimine

Looduslike pühapaikadega seostuv materjal on killustunud eri teadusharude ja eri institutsioonide andmekogude vahel ning on pühapaikade arengukava eesmärkide vaatenurgast (eeskätt pärimuse sidumine reaalse maastikuga) suures osas läbi töötamata. Looduslike pühapaiku ei ole seni üle-eestiliselt meetodiliselt inventeeritud. Ka erinevate loodus- ja kultuuripärandi uuringute (nt pärandkultuuri objektide inventeerimine) kavandamise ja teostamise käigus ei ole looduslikele pühapaikadele spetsiaalselt tähelepanu pööratud. Folkloristlikud välitööd on olnud enamasti frontaalsed, st kogutud on kõike, mis folkloori mõiste alla kuulub, st et andmeid looduslike pühapaikade kohta on kogutud muu materjali hulgas. Samuti pole looduslikud pühapaigad olnud ulatuslikumate arheoloogiliste uuringute tähelepanu keskmes. Küll aga on koostatud mõned pühapaikade-teemalised käsitlused.¹⁷

Looduslike pühapaiku puudutavaid folkloristlikke, ajaloolisi, arheoloogilisi, loodusloolisi, kartograafilisi jm andmeid ning foto-, filmi, video- ja helimaterjale on talletatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKIA), Eesti

¹⁷ Näiteks: O. Loorits, Mulgimaa ohvrikohad (1935); R. Viidalepp, Iseloomustavat Eesti ohvrikividest (1940); T. Tamla, Veekogudega seotud kultuspaikadest Eestis (1974); M.-A. Rimmel, Hiie ase. Hiis eesti rahvapärimes (1998); Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse (2006), M. Hiimäe Pühad kivid Eestimaal (2011), M. Kõivupuu, 101 Eesti pühapaika (2011); K. Vilbaste, Eesti allikad (2013).

Rahva Muuseumi, Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi, Eesti Keele Instituudi (kohanimekartoteek ja murdearhiiv), Muinsuskaitseameti, Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituudi, kohalike muuseumide jt kogudesse. Vastavaid andmeid leidub ka loodusteaduslikes ja koduloolistes kogudes ning trükistes. Ülevaade pühapaikadega seotud teabeallikatest on esitatud Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskuses koostatud ülevaates.¹⁸

Praegune uurimisseis võimaldab tõdeda suuri Eesti-siseseid loodusest ja kultuurist tulenevaid piirkondlikke erinevusi pühapaikade liigilises koosseisus ja paiknemistiheduses.¹⁹ Samuti on võimalik esile tuua hiiekohtade jm pühaks peetud loodusobjektide suurt tähtsust meie kultuuris ning maastikulise mitmekesisuse ja elurikkuse hoidmises.

3.2 Looduslike pühapaikade kaitse

Kultuuritraditsioonidest lähtuvalt on Eestis looduslike pühapaikade kaitse toiminud paljuski n-ö rohujuure tasandil. Kogukonnas juurdunud käitumisnormid ja väärtushinnangud tagasid paljude pühapaikade hoidmise või aktiivse kaitse paiguti veel 20. sajandil. Samas on 19. ja 20. sajandi suurte sotsiaalsete ja majanduslike muutuste tõttu pühapaikade traditsioonilised kaitsemehhanismid nõrgenenud, pühapaiku ohustavate väliste tegurite hulk ja mõju aga oluliselt kasvanud.

Riiklikul tasandil hakati looduslike pühapaikade kaitsega ulatuslikumalt tegelema 1925. aastal, kui muinasvarade seadus määratles kaitstavate mälestistena loodusmuinasvarad, nagu ohvrikivid, ohvripaigad, hiiepuud ja pühad allikad. Nõukogude aeg tõi pühapaikade õiguslikus käsitluses muutuse (pühapaiku ei käsitletud enam omaette muistiseliigina), kuid avas kaitsepraktikas ka uusi võimalusi. 1966. a asutatud Eesti Looduskaitse Seltsi algatusel võeti arheoloogia- ja loodusmälestistena riikliku kaitse alla kümned pühapaigad. Kuigi formaalselt kaitsti vaid arheoloogilisi või looduslike väärtusi, tagas loodus- ja muinsuskaitseametnike pärimusteadlikkus sageli pühapaikadele tervikliku kaitse.

Pärimusteadetes sisalduvale infole ja toponüümidele tuginedes on Eestis hinnanguliselt ligi 3000 looduslikku pühapaika või sakraalkäitumisega seotud paika. Paljud neist on looduse üksikobjektina ja/või kultuurimälestisena riikliku kaitse all või asuvad looduse kaitsealadel (rahvuspargid, loodus- ja maastikukaitsealad). Muinsuskaitse all on u 450 looduslikku pühapaika (valdavalt arheoloogiamälestistena – ohvrikivid, lohukivid, hiied). Looduskaitse all on üksikobjektidena u 90 looduslikku pühapaika. Lisaks on teada ligikaudu 700 ristipuud, millest on riikliku kaitse all kümnekond, osa ristipuid on kaitstud kohalikul tasandil. Kuna looduslik pühapaik ei ole eraldi kaitstav liik ei muinsus- ega looduskaitstes, on andmed hinnangulised.

Piisava teabe puudumine või informatsiooni vähene kättesaadavus ei võimalda kohalikes, maakondlikes ja riiklikes arengukavades ning planeeringutes looduslike pühapaikadega piisavalt arvestada. Pühapaikadega seotud teabe vähene kättesaadavus on takistuseks nendega arvestamisel pärandkultuuri objektidega seotud põllumajanduslike ja erametsanduslike toetuste taotluste hindamisel, metsateatiste menetlemisel ja muude pühapaiku puudutavate haldustoimingute korraldamisel. Keskkonnakasutuse säästlikuks juhtimiseks, sh kohaliku kultuuripärandi hoidmiseks, vajavad kohalikud omavalitsused ja teised ruumilise planeerimisega tegelevad asutused, aga ka kogukonnad ja maaomanikud tunduvalt enam looduslike pühapaikadega seotud teavet.

3.3 Üldhinnang hetkeolukorrale

¹⁸ Pühapaikadega seotud andmeallikate ülevaade: <http://hiis.ee/files/AndmeallikateUlevaade.pdf>

¹⁹ H. Valk, Sacred Natural Places of Estonia: Regional Aspects. – Folklore vol. 42, 2009, lk 45–66. Electronic Journal of Folklore, <http://www.folklore.ee/folklore/vol42/valk.pdf>; T. Jonuks, Holy Groves in Estonian Religion. – Eesti Arheoloogiaajakiri = Estonian Journal of Archaeology, vol. 11(1), lk 3-35.

Peamised probleemid pühapaikade kaitsmisel on järgmised: enamik looduslike pühapaiku on kaardistamata ning pühapaiku puudutav teave ei ole kättesaadav, mistõttu avalikkus ei tea, kus nad asuvad ega oska neid väärtustada ja nende säilitamisele tähelepanu pöörata.

Arengukava raames korraldatud avaliku arvamuse uuringutes on leidnud kinnitust senine oletus, et avalikkus peab looduslike pühapaikade kaitsmist oluliseks.²⁰ Hiite ja teiste looduslike pühapaikade kaitsmist pidas 2012. aastal tähtsaks või väga tähtsaks 65% küsitlusele vastanutest, 2014. a uuringu põhjal 84%. Samas on vaid 25% küsitlusele vastanutest rahul pühapaikadega seotud teabe kättesaadavusega. Teabe vähest kättesaadavust peetakse ka peamiseks probleemiks, mis takistab pühapaikade kaitsmist (avalikkus ei tea, kus pühapaigad asuvad – 56% vastanutest).²¹

Selleks, et saada täpne ülevaade looduslikest pühapaikadest Eestis ning tagada nende väärtustamine ning nendega seotud kultuuriliste ja looduslike väärtuste säilimine, tuleb jätkata looduslike pühapaikade uurimise ja hoidmise arengukava. Riiklikult rahastatavad tegevused tuleb fookuseerida kahe ülaltoodud probleemi lahendamisele.

4. ARENGUKAVA EESMÄRGID JA TEGEVUSED

Arengukava üldeesmärk on säilitada praegustele ja järeletulevatele põlvedele Eesti looduslikud pühapaigad nende väljaselgitamise (inventeerimise), andmete kättesaadavaks tegemise ja väärtustamise kaudu.

Arengukava sihtrühmadeks (kasusaajateks) on muinsus- ja looduskaitsega tegelevad asutused, kohalikud omavalitsused jt ruumilise planeerimise eest vastutavad asutused, maaomanikud, kelle maal looduslikud pühapaigad asuvad, traditsioonilise loodususe tavade järgijad ja uurijad, pärandkultuuri, looduse- ja ajaloo huvilised ning ühiskond tervikuna. Arengukava elluviimise tulemusena tekib ülevaade pühapaikade hulgast, paiknemisest ja piiridest.

Alaeesmärgid on:

- **Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud**
- **Teave Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade kohta on avalikkusele kättesaadav**

4.1 Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud

Inventeerimise üldine eesmärk on andmete kogumine, pühapaikade kandmine kaardirakendusele, et omanikud ja ametkonnad saaksid erinevaid otsuseid langetades pühapaikadega arvestada ning tagada nii pühapaikade säilimine.

Looduslike pühapaikade meetodiline uurimine on algusjärgus. Puudub ülevaade pühapaikade täpsest arvust, asukohast ja säilinud väärtustest. Seetõttu on looduslike pühapaikade kaardistamine ja inventeerimine käesoleva arengukava üks kiireloomulisemaid ja tähtsamaid eesmärke. Väliuuringute tulemusel peab selguma, kui palju looduslike pühapaiku on Eestis säilinud, kus need asuvad ja millises seisukorras need on.

Arhiivimaterjalides kirjeldatud pühapaigad lokaliseeritakse maastikul, piiritletakse ja kirjeldatakse võimalikult täpselt, vajadusel kogutakse täiendavalt suulisi andmeid. Säilinud ja suurema muinsuskaitse väärtusega pühapaikade puhul saab seejärel teostada täiendavad eksperdi hinnangud, mille alusel kaaluda nende mälestiseks tunnistamist, ning viia võimalusel ja vajadusel läbi täiendavad teaduslikud uuringud.

²⁰ Faktum & Ariko korraldatud avaliku arvamuse uuringute aruanded 2011:

http://www.maavald.ee/failid/LP_FaktumAriko2011.pdf ja 2012: <http://hiis.ee/files/FaktumAriko2012.pdf>

²¹ Faktum & Ariko 2014. a läbi viidud uuringu kokkuvõte:

http://www.flaj.ut.ee/sites/default/files/www_ut/aruanne2014_faktumariko.pdf

Tegevus:

- Ühtse metoodika alusel süsteemne kogu Eesti territooriumit hõlmav alusuuring ehk looduslike pühapaikade inventeerimine, eesmärgiga saada ülevaade pühapaikade arvust, paiknemisest ning piiridest. Looduslikud pühapaigad inventeeritakse üle Eesti ühtse metoodika alusel. Inventeerimise esialgne metoodika on koostatud ja lisatud käesolevale arengukavale. Vajadusel täpsustatakse metoodikat vastavalt ühe aasta lõikes tehtud töö tulemustele koostöös Muinsuskaitseameti ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu ja Keskkonnaministeeriumiga.

4.2 Teave Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade kohta on avalikkusele kättesaadav

Avalikult kättesaadavate andmete puudumine või puudulikkus pidurdab looduslike pühapaikade kaitse korraldamist ja on seeläbi ohuks nende säilimisele. Kultuuripärandi kohta info levitamine on pärandi kaitset soodustav tegevus, kuna info olemasolu on teadlike otsuste oluline eeldus. Teadlikkus kultuuripärandist on selle kaitse ja hoiu esmane meetod.

Ühtne andmebaas hõlbustab oluliselt ka pühapaikade teaduslikku uurimist. Pühapaikadega seotud andmeid leidub erinevate institutsioonide andmebaasides: ERAs koostatakse Eesti kohapärimuse andmekogu, Tartu Ülikoolis Eesti arheoloogilise kohateabe andmekogu, Riigimetsa Majandamise Keskuses pärandkultuuri objektide andmekogu. Muinsuskaitseamet haldab kultuurimälestiste riiklikku registrit ja Keskkonnaministeeriumi Info- ja Tehnokeskus Eesti Looduse Infosüsteemi.

Andmebaasi avaliku kättesaadavuse ja jätkusuutliku haldamise tagamiseks on otstarbekas koondada andmestik riigiasutuse mõne olemasoleva andmebaasi juurde. Selleks on sobiv Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste register, mille kaardiandmed on seotud Maa-ameti avaliku kaardikihiga. Andmete ülekandmine registrisse toimub paralleelselt inventeerimisega. Registri pidamise eest vastutab Muinsuskaitseamet. Kultuurimälestiste register sisaldab nii avalikke kui ka mitteavalikke andmeid. Looduslike pühapaikade alamregister peab mitterüüstatundlike paikade osas olema avalikult kättesaadav. Selle eesmärk on ennekõike tõsta ruumilise planeerimise, keskkonnamõtjude hindamise ning loodus- ja kultuuriväärtuste kaitse ja tutvustamisega tegelevate institutsioonide, aga ka laiemale avalikkusele teadlikkust ja pakkuda hädavajalikku alusmaterjali neid maa-alasid puudutavate otsuste tegemisel, kus pühapaigad asuvad. Eesmärgi saavutamisel arvestatakse looduslike pühapaikade kui paikkondlikku identiteeti hoidvate, ent samas ka haavatavate pärandipaikade eripäraga.

Igasugune uurimistöö muutub sotsiaalses mõttes tõhusaks siis, kui selle tulemused ületavad kitsa spetsialistide ringi ning muutuvad kättesaadavaks kogu ühiskonnale. Looduslike pühapaikade, nende ajaloolise, kultuuriloolise, sotsiaalse ja loodusliku tähenduse teadvustamine ja väärtustamine annab elukeskkonnale lisaväärtust ning aitab kaasa säästvatele ja loodushoidlikule eluviisile. Laiemale avalikkusele suunatud tutvustustöö eesmärk on tõsta teadlikkust pühapaikadest ja nendega seotud väärtustest ja kultuuritraditsioonidest.

Tegevused:

- Pühapaikade inventeerimisel kogutud andmete sisestamine kultuurimälestiste registri vastavasse alajaotusesse ning varem muudesse andmebaasidesse talletatud asjakohaste materjalide ülekandmine andmebaasi.
- Süstematiseeritud andmed tehakse avalikult kättesaadavaks. Inventeerimise tulemuste ja andmebaasi võimaluste tutvustamine erinevatele sihtrühmadele.

Eesmärk	Tulemus	Mõõdik	Algtase 2014	Sihttase 2020	Allikas
Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud	Ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud kõigis Eesti maakondades	Inventeeritud maakondade arv	~1 maakond*	15 maakonda	Muinsuskaitseamet
Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade andmed on avalikkusele kättesaadavad	Inventeerimisandmed on kantud andmebaasi	Inventeeritud pühapaikade %, mille andmed on kantud andmebaasi	0%	100%	Muinsuskaitseamet
	Inventeerimise tulemusi ja andmebaasi võimalusi on tutvustatud sihtrühmadele	Sihtrühmadele mõeldud teabepäevade, trükiste jms arv	0	15	Muinsuskaitseamet

*Umbkaudne. Seni on inventeeritud kihelkonnapõhiselt, s.o kokku 9 kihelkonda kuues eri maakonnas.

5. ARENGUKAVA RAHASTAMINE JA RAKENDAMINE

5.1 Rahastamine

Arengukava rahastatakse Kultuuriministeriumi eelarvest Muinsuskaitseameti kaudu ning rakendatakse aastatel 2015–2020. Aastaeelarve ei ole fikseeritud, vaid kujuneb vastavalt riigieelarve võimalustele. Täiendavate vahendite taotlemine on võimalik ka nt keskkonna valdkonna programmidest.

5.2 Rakendamine

Arengukava rakendamise ja elluviimise eest vastutab **Muinsuskaitseamet**, kuhu luuakse vastav üksus.) Looduslike pühapaikade arvukus, vähene uuritus ja spetsiifika võrreldes nt arheoloogiamälestistega on põhjuseks, miks on otstarbekas luua arengukava tegevuste koordineerimiseks ja elluviimiseks Muinsuskaitseametisse looduslike pühapaikade arengukava rakendamist, sh sobivatest programmidest või taotlusvoorudest täiendavate rahaliste vahendite taotlemist koordineeriv üksus.

Muinsuskaitseamet määrab tööde järjekorra piirkondade (nt maakondade) lõikes (nt esmajärjekorras planeerimis- vm maakasutuse muutmisega seotud tegevusest ohustatud piirkonnad), uurimisrühma kompetentsid, uuringu andmete esitamise tehnilised nõuded jms.

Arengukava elluviimine toimub igal aastal koostatava rakendusplaani alusel, mis määratleb aasta jooksul elluviidavate tegevuste spetsiifika, mahu ja korralduse. Muinsuskaitseamet koostab koostöös Ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukoguga ning esitab Kultuuriministeriumile arengukava iga-aastase rakendusplaani ja koos rakendusplaaniga eelneva aasta rakendusplaani täitmise aruande; tellib meetmete elluviimiseks vajalikud tööd, sõlmib lepingud; kaasab vajalikke asutusi ja ühendusi, osaleb vajalike tööühikute töös, esitab Kultuuriministeriumile arengukava täitmise aastaaruanded ja lõpparuande. Kultuuriministerium kinnitab iga-aastase rakendusplaani.

Muinsuskaitseamet annab vajadusel kultuuriministrile aru esitatud eesmärkide saavutamises ning edastab eksperdinõukogu ettepanekuid arengukava täiendamiseks, muutmiseks või lõpetamiseks. Arengukava perioodi lõpus hindab Muinsuskaitseamet selle tulemuslikkust, koostades arengukava täitmise kohta aruande ja esitab selle Kultuuriministeriumile.

Arengukava kaastäitja on **Keskkonnaministerium**. Kuna looduslikud pühapaigad on tihedas puutumuses nii muinsus- kui looduskaitsega valdkonna ning nii Kultuuriministerium kui Keskkonnaministerium on määratlenud pühapaigad kui vähe uuritud ja vähe väärtustatud ning seetõttu ohustatud pärandiliigi, on vajalik arengukava tegevused kahe valdkonna vahel kooskõlastada. Kultuuriministerium esitab Keskkonnaministeriumile arvamuse saamiseks arengukava iga-aastase rakendusplaani. Pühapaikade inventeerimise meetodika ja kõik selles vajadusel tehtavad muudatused kooskõlastatakse Keskkonnaministeriumiga. Kokkulepitud meetodika võimaldab taotleda arengukava täitmiseks täiendavat rahastust Keskkonnainvesteeringute Keskuse looduskaitse programmist.

Muinsuskaitseameti juurde on moodustatud **looduslike pühapaikade eksperdinõukogu**, kuhu kuuluvad arheoloogia-, ajaloo-, etnoloogia-, folkloristika- või keskkonnaalase kõrghariduse ja töökogemuse ning muinsuskaitsealase töökogemusega spetsialistid. Nõukogu teeb ettepanekuid ja annab soovitusi Muinsuskaitseametile arengukava rakendamiseks, täiendamiseks, muutmiseks või lõpetamiseks, samuti teeb ettepanekuid ja annab soovitusi iga-aastase rakendusplaani koostamiseks ja hindab saavutatud tulemusi. Eksperdinõukogu koosseisu kuulub Keskkonnaministeriumi esindaja, vajadusel ka Keskkonnaameti kui loodusobjektide otsese valitseja esindaja.

Kolmas sektor (nt Hiite Maja Sihtasutus, Taarausuliste ja Maausuliste Maavalla Koda jt) osaleb partnerina arengukava täitmisel valdkonnas vajalike tegevuste elluviimisel. Valdkonndliku kogukonnaga (huvirühmaga) koostöös või viimase algatusel korraldatakse teavituskampaaniaid, korrastustalguid või muid looduslike pühapaikade populariseerimise üritusi. Huvirühma algatusel on toimunud ja jätkuvad arengukava esimesel perioodil alanud iga-aastased sündmustesarjad ja mitmesugused meediaprojektid: hiite kuvavõistlus, Hiie sõbra tunnustamine, looduslikele pühapaikadele pühendatud ainekursused kõrgkoolides jm. Näitused, trükised või virtuaalsed teabematerjalid aitavad tutvustada konkreetses piirkonnas asuvaid pühapaiku ning tugevdada sealsete inimeste paikkondlikku eneseteadvust.

Lisa 1 Looduslike pühapaikade inventeerimise metoodika

Looduslikud pühapaigad inventeeritakse üle Eesti ühtse metoodika alusel, eesmärgiga saada ülevaade pühapaikade arvust, paiknemisest ning piiridest.. Inventeerimise esialgne metoodika on koostatud ja lisatud käesolevale arengukavale. Vajadusel täpsustatakse metoodikat vastavalt ühe aasta lõikes tehtud töö tulemustele. Pühapaikade inventeerimise metoodika ja kõik selles vajadusel tehtavad muudatused kooskõlastatakse Keskkonnaministeeriumiga enne inventeerimishangete väljakuulutamist. Muinsuskaitseamet määrab tööde järjekorra piirkondade (nt maakondade) lõikes (nt esmajärjekorras planeerimis- vm maakasutuse muutmisega seotud tegevusest ohustatud piirkonnad), uurimisrühma kompetentsid, uuringu andmete esitamise tehnilised nõuded jms. Uurimistöö läbiviija(d) selgitab Muinsuskaitseamet hanke meetodil.

Inventeerimise all mõistetakse teadusuuringuid, mille eesmärk on selgitada välja pühapaiga asukoht maastikul, kirjeldada selle seisund, määratleda pühapaiga piirid ja siduda pühapaik avaliku kaardirakendusega. Võimalusel selgitatakse välja pühapaiga tähendus ja tähtsus kohalike inimeste jaoks.

Inventeerimise üldine eesmärk on andmete kogumine, pühapaikade kandmine nii omanikele kui ametkondadele avaliku kaardirakendusele, et omanikud ja ametkonnad saaksid erinevaid otsuseid langetades pühapaikadega arvestada ning tagada nii pühapaikade säilimine.

UURINGU ETAPID

Pühapaikade ülevaatused tööd jagunevad kolme etappi.

Esimeses etapis toimub väliuuringu ettevalmistamine. Koondatakse, korrastatakse ja analüüsitakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta seni kogutud ajalooline, pärimuslik, loodusteaduslik jm vajalik teave.

Teises etapis toimuvad välitööd ehk pühapaikade inventeerimine maastikul. Inventeerimisel Maastikul määratakse kindlaks pühapaiga asukoht ja piirid ning kirjeldatakse pühapaika ning nähtavaid inimtegevuse jälgi. Vajadusel ja võimalusel vesteldakse kohalike elanikega, et koguda täiendavat teavet pühapaikade asukoha, ajaloo, koosseisu ja nendega seotud vaimse pärandi kohta.

Kolmandas etapis toimub välitöödel kogutud teabe korrastamine, arhiveerimine ja analüüsimine ning inventeerimisaruande koostamine.

ESIMENE ETAPP. VÄLIUURINGU ETTEVALMISTAMINE

Välitööde eel koondatakse uuritava piirkonna pühapaikade kohta varasemal ajal kogutud teave, sh nt Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Rahvaluule Arhiivi, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi, Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituudi, Eesti Ajaloomuuseumi andmebaasidest ning uuritava piirkonna aja- ja kultuurilugu puutuvatest trükistest, perioodikast jm asjakohastest andmebaasidest.

Arhiiviallikate põhjal tehtud nimekirja kontroll Ajalooarhiivi ajalooliste kaartide andmebaasi põhjal. Saadud andmete põhjal määratakse kaardil pühapaikade esialgsed asukohad.

Objektide kohta, mille kohta selgub allikatest, et pühapaik on juba hävinud, koondatakse üksnes arhiivandmed.

TEINE ETAPP. VÄLITÖÖD

Pühapaik lokaliseeritakse maastikul, selle kohta tehakse lühike kirjeldus ja pildistatakse, määratakse pühapaiga piirid, kasutades looduslike orientiire (teed, trassid, kõlvikud jm), Eesti põhikaarti ja GPSi. Andmed esitatakse juuresoleval inventeerimisankeedil. Põhjendatud vajadusel võib Muinsuskaitseamet hankemenetluse korraldamise raames inventeerimisankeeti muuta või täpsustada või nõuda inventeerimistöö pakkumuse esitajalt metoodika esitamist. Ühtse vormi kasutamine on oluline hiljem andmete töötlemisel ja andmebaasi kandmisel.

Inventeerimisankeet

1.	ÜLDANDMED	
	Nimetus	<i>Ametlik mikro- või makrotoponiim. Tuua ära allikad: pärimuslikud, ajaloolistel kaartidel, trükistes jm. Rahvapärased nimed, varasemad (ametlikud) nimed. Lisada allikas.</i>
	Asukoht	<i>Maakond, vald, küla (kultuurimälestiste register on maakonnapõhine)</i>
2.	KIRJELDUS	
	Kirjeldus	<i>Esitada lühidalt (5-10 lauset) pühapaiga kirjeldus – kus see asub ja kuidas välja näeb. Paiknemine maastikul. Milline maastik ja millised objektid asuvad pühapaiga ümbruses. Seotus ümbrusega, positsioon keskkonnas. Juurdepääs.</i>
	Iseloomulikud elemendid	<i>Pinnavormid. Milline on pühapaiga pinnavorm (näiteks tasandik, kõngas, oos, luide, kallas, pank, org, kuristik, lohk, soovõi järvesaar).</i>
		<i>Taimestik. Kirjeldada üksnes juhtudel kui see on pühapaiga iseloomulik tunnus (üksik puu, ümbritsevast eristuv taimestik jne).</i>
		<i>Põlispuud, pärimuse või tavadega seotud puud. Puu liik, puu ümbermõõt rinnakõrguselt (1,3 m maapinnast), puu iseärasused, puu tervislik seisund (hea, mõningad kahjustused, murdunud või kuivanud mõni jämedam oks, kuid sellele vaatamata on tervislik seisund hea; tugevad kahjustused, puu on hukkunud (järel ainult kannutüügast või selle endine asukoht)). Ülejäänud puude kirjeldamise aluseks on nende põlisust väljendav ümbermõõt või muu oluline tunnus.</i>
		<i>Kivid ja kivikogumid. Pärimusega seotud kivid ja kivikogumid (kivi kuju, värv, ligikaudsed mõõtmed, lohud, praod jms).</i>
		<i>Veekogud (allikad, kaevud, ojad, jõed, veesilmad, järved). Kirjeldatakse tüüp, kaldad, võimalusel põhi ja seisukord.</i>
3.	KASUTUS	

	<p>Annid jm pühapaigale viitavad inimtegevuse märgid <i>Andideks võivad olla puudele, põõsastele ja isegi rohukõrtele seotud lõnga- ja nõõrijupid, paelad, riideribad jms; kivil, allikates, puuõõnsustes ja maapinna asuvad mündid, toiduained, küünlad vm esemed, mis on pandud kivide peale ja kõrvale, puude õõnsusse või juurde. Lääne-Eestis võib kivil kohata klaasikilde ja metallesemeid, mis on sinna sattunud ravitaigade tegemisel. Allikate puhul on tähenduslikud märgid vee võtmisest (rakked, inimese seatud kaldakivid, rada allikani, veenõu), annid. Pühapaiga sihtotstarbelise kasutamisega võib olla seotud tulease, kiik, matusekoht. Milliseid annid, kui palju, kus asuvad. Ande tuleb nii kirjeldada kui pildistada.</i></p>	
	<p>Muu (kaasaegne) kasutus <i>Hooned, rajatised, kaeved, kuivendamine, maaviljelus, niitmine, karjatamine, raie, põlemine, teed, side-ja elektriliinid, risustamine, turism, muu mõju.</i></p>	
4.	KAITSEREŽIIM	
	Muinsuskaitse	<p><i>Kultuurimälestis ja selle liik (arheoloogiamälestis, ajaloomälestis, muinsuskaitseala). Lisada kultuurimälestiste riikliku registri number).</i></p>
	Looduskaitse	<p><i>Kaitseala (asub rahvuspargis, looduskaitsealal, maastikukaitsealal). Hoiuala. Kaitsealune liik. Püsielupaik. Looduse üksikobjekt.</i></p>
	Muu kaitse	<p><i>Nt asub miljööväärtuslikul alal, on arvel RMK pärandkultuuri objektina. Kohaliku omavalitsuse tasandil kaitstav loodusobjekt.</i></p>
	Tähis	<p><i>Kaitsealuse pühapaiga puhul tähise olemasolu, tähise seisukord. Kui teadaolevalt kaitse all oleva objekti juures kaitsetähis puudub, tuleb märkida, et tähist ei leita.</i></p>
5.	SEISUKORD	
	<p><i>Punkti eesmärk on anda üldine hinnang pühapaiga seisukorradele. Tegemist on küll mõnevõrra subjektiivse hinnanguga, kuid see peab andma pühapaiga seisukorrast kiire ülevaate. Näited: Heas seisukorras. Inimmõju puudub või pole märgatav või on väike, mõningane inimmõju. Rahuldavas seisukorras. Inimmõju on tuntav, osa pühapaigast hävinud, kuid iseloomulikud tunnused on säilinud. Halvas seisukorras / ohustatud / hävimas. Näiteks: hiie kohal on põld, üksik püha puu on kuivanud. Kas pühapaiga praegune seisund on ohus ja selle kaitseks tuleb midagi kiiresti teha? Näiteks: hiie alale veetud keskkonnoahtlikud jäätmed tuleb kiiresti kõrvaldada. Allikat reostav kõrvalasuva majapidamise heitveetoru tuleb sulgeda.</i></p>	

	<p><i>Hävinud. Näiteks: hiemägi on ära veetud, allikat ei ole võimalik leida, puu või kivi on hävinud ja selle aset pole võimalik leida, ala on täis ehitatud, paika ei ole võimalik maastikul tuvastada.</i></p> <p><i>Puuduvad teated, paik ei ole kohalike inimeste mälus säilinud.</i></p>	
6.	SUULINE PÄRIMUS	
	<p><i>Suulise pärimuse kogumine on sekundaarne ja kasutatakse üksnes juhul kui kohtutakse eriti huvitava informandiga. Vajadusel kogutakse täiendavalt suulist pärimust selleks, et täpsustada pühapaiga asukohta, tähendust ja tähtsust kohalike inimeste jaoks praegu ja võimalusel ka minevikus. Pärimus talletatakse kirjalikult, informandi loal intervjuu ka salvestatakse.</i></p>	
7.	KAARDIMATERJAL	
	Piirid	<p><i>Pühapaik määratakse pindalalise objektina, piirid peavad olema seotud Eesti põhikaardiga, GPS on seda toetav. Andmed kantakse GIS süsteemi. Piire pole võimalik märkida juhul, kui on tegemist väikese pühapaigaga (punktobjekt), sel juhul kantakse kaardile punkt.</i></p> <p><i>Piiride määramisel arvestada pärimust, kaardimaterjali, maastikulisi piire.</i></p> <p><i>Lisada põhjendus, miks piiride määramine sellises ulatuses on vajalik.</i></p> <p><i>Kaardimaterjal lisatakse muudele materjalidele vastavalt rakendusasetusele saadud juhiste.</i></p>
	Kaitsealuse objekti piiride / kaitsevööndi ettepanek	<p><i>Muinsuskaitsealuse objekti puhul, millel ei ole piire / kaitsevööndit määratud, esitada piiride / kaitsevööndi ettepanek.</i></p> <p><i>Piiride määramisel arvestada pärimust, kaardimaterjali, maastikulisi piire.</i></p> <p><i>Lisada põhjendus, miks piiride/kaitsevööndi määramine sellises ulatuses on vajalik.</i></p>
8.	FOTOD	
	Ajaloolised fotod	<i>Ajalooliste fotode koopiad (kui on).</i>
	Fotod	<p><i>Kaug- ja lähivaated, vaated iseloomulikelt vaatekohtadelt, pühapaigas asuvad pärimusobjektid jm olulised objektid, pühapaiga sihtotstarbeline kasutamine (annid, raviesemed, puukoorde tehtud lõiked, rajad, allika kasutamist hõlbustavad purded jm lisandid, küged, kalmed, lõkkeasemed jms). Kõrvalise inimõju avaldumine või selle jäljed (kaeved, rajatised, kännud, niitmine, karjatamine, turism, prügi jms). Muus osas tuleb pildile</i></p>

		<i>jäädvustada seesama, mida on eelpoololevates punktides kirjeldatud. Fotod arhiveeritakse ja lisatakse materjalidele vastavalt rakendusasutuselt saadud juhistele.</i>
9.	VÄLITÖÖDE TEOSTAMISE AEG <i>Välitööde aeg kirjutada kuupäevalise täpsusega.</i>	
10.	KOOSTAJA ANDMED <i>Eesnimi, perekonnanimi</i>	

KOLMAS ETAPP

Järeltööde eesmärk on uuringute käigus kogutud teabe kasutatavaks muutmise. Selleks tuleb välitööde käigus kogutud teave süstematiseerida, kontrollida ja arhiveerida. Kirjeldused ja fotod arhiveeritakse vastavalt rakendusasutuselt saadud juhistele. GPS-punktidega moodustatakse ühtne kaardikiht. Kirjutatakse nõuetekohane koondaruanne.